

У Ж И Ц Е

(Из „Дневника“ Владимира Дедијера)

Рано зором кренули смо за Чачак. Из Краљева се чула паљба топова. То су наши онседали град. Тамо су се водиле крваве борбе: наши су упали у град, убили су самог фелдкоманданта, али варош није била ослобођена,

Долазак у Чачак оставио је на мене силан утисак, Нема Немаца, а на вратима једне лепе куће: „Окружни комитет Комунистичке партије“. Ту сам затекао Мирка Томића старог пријатеља. Изљубисмо се. Он је баш ишао у Ужице с планом напада на Краљево. Крајње је време било да се тај град ослободи. Морал код народа после оног полета од краја септембра почео је да опада, Мирко ми је причао да је учествовао у јуришу на Крушевац. Наши су били дубоко подрли у град, побили велики број Немаца, али су се морали вратити..

Велики недостатак наших одреда био је у томе што нисмо онеспособили линију Београд — Ниш. Зато је највише био крив официр Бора из Параћинске чете. Он је по повратку са саветовања у Дуленима — једноставно објавио мобилизацију свих људи од 18 до 45 година. Људе је силом мобилисао. То су користили и петоколонаши. Они су се увукли у одред, а кад су Немци запалили једно село, почели су да шире панику. Одред је почео да се расипа и изгубио је много од своје ударне онаге. Пропао је тако напад на Параћин и Јагодину, избачена је из строја једна добра чета, састављена од параћинских радника. Тако смо оставили слободан пролаз непријатељу на најважнијој комуникацији, и дозволили му да нас удара с бока,

Пример Боре Параћинског најбоље нам показује шта значи кад човек ради на своју руку, како је била опаона та принудна мобилизација. И ми смо се у Крагујевцу опекали — мобилизација две класе — 1919. и 1920. — али смо уз помоћ Партије исправили одмах грешку.

Иначе наш Одред је био испунио задатак који му је на саветовању био постављен. Углавном смо комуникације били пресекали

Најбољи усиех је показала Прва чета Воје Радића. Она је заиста потпуно полупала пругу Краљево — Крагујевац. А тако исто и Трећа чета, која је прекинула везу с Лаповом. Око нас су добро радили Први шумадијски и Други шумадијски. Дејан Шумадијски је водио успешне партизанске акције, али му је много сметао слом Параћинаца. Први шумадијски био је мајстор за заседе. Међутим, веза између појединих наших одреда била је слаба. Са Првим шумадијским никаква, Другим шумадијским успостављена тек при крају, с Краљевчанима — слаба, с Чачанима успоставио сам ја и том приликом био рањен.

Што се тиче борби на северу ослобођене територије — одатле нам је претила опасност. Немци и недићевци су прошли Мачвом и опустошили је. Сада су били у Ваљеву и спремали се за удар на Ужице. Стога смо добили писмо од Врховног штаба, с Титовим потписом, да одмах пошаљемо 300 људи ради одбране Ужица. Тећа нам је касније јавио да људе не упућујемо, јер је објаснио друговима како стоји наша ситуација. Одред нам је број 600 људи, према 180 крајем септембра, али нису сви били наоружани.

Тако смо се Мирко Томић и ја дуго разговарали о општем положају. Прекидали су нас авиони. Док сам ишао у еклониште, иовредио сам ногу, тако да ми се после гнојила врло дуго. Око два сата по подне сели смо на воз и пошли за Ужице. Имали смо да прођемо кроз Пожегу која је била у четничким рукама и где се свашта догађало. Узео сам објаву на своје име, а у панталонама сам ргмао скривену пошту за Главни штаб Србије.

Успут нам Мирко прича како му је била потребна музика. Партизани — међу којима је било неколико ватрогасаца — увукли су се у Краљево, отишли у ватрогасну станицу, обукли униформе ватрогасаца и с музиком промарширали кроз улице града. Немци им свуда салутирали. Када су наши другови прешли мост, засвирали су партизанку и тек су се онда Немци присетили шта је и отворили паљбу.

У возу читамо четницима „Борбу“. Једном се допада и тражи нам је. Воз иде врло полако. Сви вагони су проштепани. Неколико дана раније девет „Штука“ напало је воз у Брђанима. Погинули су адвокат из Сремске Митровице Небојша Малетић и Жика Поповић, професор из Шапца. Стигли смо у Пожегу. На перону гужва. Четници разоружали наш Драгачевски батаљон, који је ишао на Ваљевски фронт да брани Ужице. Само се није дао командант батаљона — стари познаник из ауле Правног факултета, Богдан Капелан. Био је одличан командант.

Ми смо добро прошли. Нико нас није нападао. А дан раније — скинут је с воза Милан Благојевић и убијен. Нас нико није препознао, па смо наставили за Улице. Стигли смо око девет. Си-

лан утисак. Модерна зграда Народне банке (испред трезора за злато) седиште је Врховног штаба. Главни штаб за Србију налази се у згради где се налазила командантура. Кад сам био у Ужицу 16. априла, ту су били затворени наши официри, мало даље немачки тенкови и они одвратни типови — СС-овци. А сада српска застава с петокраком. Спавали смо у Гимназији, где сам видео око 300 Немаца, које су заробили наши партизани.

Сутрадан сам срео Кардеља — Бевца, Александра Ранковића — Марка, Жујовића — Црног, Лолу и Јурицу Рибара и многе другове. Одређен сам за уредника „Борбе“. Имао сам да почнем од свечаног 7. — новембарског броја. Заједно са мном били су у редакцији професор Душан Недељковић и Маријан Стилиновић. Посао је био врло напоран. „Борба“ је излазила сваки други дан.

Ситуација са четницима све се више заоштравала. 26. октобра био је делимично склопчан споразум с Дражом Михаиловићем у Брајићима. Већ сутрадан смо почели испуњавати споразум, послали смо им 500 пушака и 25.000 метака, а они су нам истог дана — убили Благојевића. Истовремено спремали су напад «а Ужице». Тај напад није случајан. У Црну Гору, из једне подморнице, искрцали су се енглески капетан Хадсон — звани Марко (живео код нас дужи низ година у Крупњу, као инжињер у руднику), мајор Зарија Остојић и мајор Мирко Лалатовић. С њима је био и радиотелеграфист Вељко Драгићевић, који је одмах изјавио жељу да иређе у партизане. Све до Србије они нису видели ниједног четника, већ само партизане. Били су код нас у Ужицу, па су отишли на Равну Гору.

Очевидно је да је долазак Зарије Остојића убрзао отворенр! и општи напад четника Драже Михаиловића на наше снаге.

Напад на Ужице требао је да почне између 1. и 2. новембра, али смо их ми на време открили. Похапшене су вође напада; од правца Биоске — неки резервни официр, учитељ из Хрватске, а организатор Чеда Захарић, Стојадиновићев посланик, од правца Чајетине — резервни потпуковник Андрија Јевремовић; од правца севера Каран — Косјерић — поручник Стаја Филиповић. Сви су се јадно држали. Мислили су да ћемо их одмах стрељати. Неки од њих су обично оружје у рукама Драже. С њима заједно похапшени су многи сељаци-четници. Њима, смо одржали говор па их пустили.

Напад је пропао са свих страна још у зачетку. Само су од Пожеге — капетани Вучко Игњатовић, Маринковић и Милош Глишић, најгори међу командантима Драже Михаиловића, отворени Недићеви агенти — са својим четама на челу са жандармима, агентима и финансима допрли до Трешњице, на три километра од Ужица, где су их наши разбили.

Божа Јаворски је продро у Ивањицу и убио једног од најбољих наших људи из Србије — Стеву Чоловића.

Ми смо сталио били у стању приправности. Марко је ноћу са командантом места Вуколом Дабићем вршио контролу. Од нас свију у Агитпропу нашао је само једног друга спремног, у оделу и ципелама, Остали су спавали без ципела.

После овог неуспелог продора од Пожеге, дошао је нови напад, са севера, од Косјерића, Нападао је капетан Драгослав Рачић, заузео је Каран, али смо га одбили. После смо ослободили и Пожегу, али уз велике губитке. Жујовић — Црни је тешко рањен у стомак дум-дум метком; затим је погинуо Богдан Капелан и још много другова из командног кадра. Богдан је пао газећи реку и певајући. Наши су гонили дражиновце далеко. Повратили су Алилановац, а затим кренули на Равну Гору. Борце наших јединица нарочито су огорчили злочини Дражиних људи. Код Косјерића је жандарм Филип Ајдачић са својим помоћницима убио 17 другова и другарица. Зверски су их мучили. Другарице су прво силоване, а затим их је Ајдачић пекао. Лешеве смо ми касније пренели у Ужице и свечано сахранили.

У „Борби“ од 18. новембра 1941. написао сам следећи допис о овом злочину:

РАВНОГОРЦИ КРАЈ КОСЈЕРИЋА ИЗВРШИЛИ ГРОЗАН ЗЛОЧИН

Ужице, 16. новембар

Нечувени злочин догодио се недалеко од Косјерића, Злочин који не заостаје нимало за одвратним зверствима које је окупатор чинио по Мачви у Крагујевцу и другим нашим местима.

Приликом општег равногорског напада на Ужице, једно њихово одељење добило је налог да нападне на Каран. Тај је напад извршен на мучки начин. Равногорци су разоружали један део партизана, а затим су почели да хапсе по варошици све оне људе и жене који су учествовали у народноослободилачкој борби, који су помагали партизана. Тако су накупили преко 80 људи. Том приликом су задржали и ухватили два курира, који су ишли према Ваљевском фронту, где су Немци покушали продор ка Ужицу.

Све похватане партизана и њихове пријатеље потерале су те звери у људском; облику у правцу Равне Горе. Кренуло је преко двадесет наоружаних равногораца, а на челу им је био један старац од 60 година, који је одређен за спроводника. Успут се према партизанима поступало страховито. За најмању реч ударили су кундацима. Када је поворка одмакла један део пута, стигао их је равногорац — жандарм Ајдачић. Он је пришао партизанима и одабрао девет лица: Максима Марковића, земљорадника из Косјерића, Драгослава Марковића, каменоресца из Косјерића, Миливоја Кевиха, марвеног лекара, избеглицу из Хрватске, Светозара

Познановића, радника из Косјерића, Јелену Субић — Гмизовић, народну учитељицу из Сече Реке, Милеву Косовац, народну учитељицу из Таора, Првослава Гмизовића, судију из Ужица, курира из Ваљева „Еру“ Јоксимовића и још једно лице чије се име није могло да утврди.

Ајдачић је рекао да их води на саслушање. А повео их је с пет-шест људи у клисуру Ридова, крај села Скакаваца. Ту је отпочело зверско мучење. Партизани су премлаћивани кундацима, живима су вађене очи,ложена им је ватра но телу. Обе другарице су биле силоване, а затим избодене бајонетима. Затим су ти крволоци оставили лешеве и умакли у непознатом правцу. Осталих седамнаест партизана и њихови пријатељи одведени су у правцу Равне Гоње и о њиховој судбини ништа се не зна.

Када су партизанске снаге ослободиле поново Косјерић, откривени су у клисури лешеве поубијаних другова. Они су пружали грозну слику — главе размрскане камењем, полунагорела тела, преклане жене.

Тела ових мученика пренесена су у Косјерић. Одатле су превезена у Ужице, где ће бити сахрањена како пристоји палим борцима у борби против окупатора и њихових слугу.

Једна комисија грађана прегледала је сва телеса, Записнички су утврђене све смртоносне повреде. Исто тако ће и једна лекарска комисија прегледати тела мученика и записнички утврдити каква су све зверства чинили равногорци.

Један од виновника овог злочина већ је у партизанским рукама. Он признаје своје недело. Партизани ће похватати и остале злочинце, који су учинили тај грозан злочин. Казна их неће мимоићи.

Нека је слава палим борцима! Нека су по хиљаду пута проклетe слуге окупатора, који за њихов рачун кољу српске синове! Нека живи јединство свих поштених родољуба у борби против Хитлера и његових слугу!

Док смо одбијали нападе четника Драже Михаиловића, навалили су Немци од Краљева и Ваљева, али су их наше снаге одбиле. Ту је рањен и наш херој Фића КЈвајић. У правцу Варде Немци су оставили око 250 мртвих и рањених. Још више је другове оторчило што је Дража Михаиловић, односно његов помоћник потпуковник Драгослав Павловић предао 350 наших другова Немцима у Ваљеву. Ти су другови заробљени у Милановцу, Карану и другим местима. Један од њих је побегао из Ваљева и с њим сам разговарао у болници.

У „Борби“ од 20. новембра објавио сам следећи допис:

РАВНОГОРЦИ ПРЕДАЈУ ПАРТИЗАНЕ НЕМАЧКИМ ВЛАСТИМА У ВАЉЕВУ

Милорад Тешић, партизан Седме чете Трећег батаљона Првог шумадиског одреда био је заробљен у Милановцу. Равногор-

ци су га предали Немцима у Ваљеву заједно са триста недесет другова. Тешић је успео да побегне. Доносимо његов исказ:

Пре десет дана у Милановцу, у суботу у 12 часова, заробили су нас и разоружали четници. Ми смо били опкољени у болници. Четници су тражили нашу предају, или ће запалити болницу. У почетку на наше повике: „Доле окупатори!“, одговорили су исто: „Доле окупатори!“ Затим су позвали нашег команданта на преговоре. Командант батаљона, учитељ Вукотић, отишао је на преговоре и после извесног времена вратио се са условима: или ћемо бити сви запаљени заједно с болницом, или морамо положити оружје, а затим ћемо бити сви пуштени. Само ако неко изјави жељу да остане међу четницима — остаће. Задржаће, усто, док не испитају, команданте, командире, воднике, политичке комесаре и заменике. Свима јемче живот и пуну безбедност. На гласању поводом тих услова незнатна већина изјаонила се за предају.

Четника је било око три до четири стотине, а нас око сто десет другова. Мали број неких сељака из околине пустили су одмах, а све остале одвели су у Таково. Спроводило нас је десетак четника, отприлике на сваких десет један спроводник.

Из Такова смо одведени у Брајиће, где смо преноћили. Ту нас је стигло око седамдесет другова и придружило нам се још око тридесет. Ту су нам све одузели — и новац, и обућу, и одело. Остали смо само у доњем рубљу, а ретко ко да је имао још коју прњу на себи. Малтретирали су нас, нарочито другарице, а неке су и ударали.

Из Брајића су нас одвели на Равну Гору. Пред долазак на Равну Гору неки мајор, онизак, црн, бркат, дочекао нас је речима: „А ту ли сте, мајку вам вашу! Ви сте криви што нас Немци убијају, кад сте мировали нас Немци нису тукли. Ви чекате од Стаљина спас, — мајку ли вам вашу и вашем Стаљину!“

На Равној Гори нам се придружило још око 150—200 људи, другова заробљеника. Међу њима било је и неколико другарица. Ту смо у Рибници преноћили. Ујутру нас 300—400 спроведено је у Мионицу. У Мионици смо стајали неколико сати па нам је речено да ћемо у Маркову Цркву, где је за нас спремљен логор. Међутим, прошли смо Маркову Цркву, а нису нас заустављали, већ су нас водили даље.

Том приликом неки војвода четнички, мислим да се зове Каменица, одржао је говор у коме је између осталог рекао:

„Комунистичке вође погазиле су споразум. Њиховом кривцом дошло је до братоубилачког рата. Немци су према нама, Србима, били добри, а комунисти су криви што је дошло до крви и жртава.

Нема се шта очекивати од Русије и Стаљина (при том псује мајку Стаљину). Ја вам дајем реч и гарантујем својом четничком чашћу да неће нико од вас бити предат Немцима“.

Међутим, непосредно иза тога, у месту званом Словац, сачекали су нас Немци и немачки камиони. Сви смо били потрпани у камионе и спроведени у Ваљево.

У Ваљево су нас сместили у неку велику зграду, изгледа неки стари млин или магацин. Исте вечери издвојили су команданта батаљона и другарице. Њих су саслушали, другарице су одвеле исте вечери, а команданта сутра изјутра. Не знам ништа више о њима. Саслушали су нас тридесетину. При привођењу на саслушање морали смо проћи кроз нека одељења, где су с једне и с друге стране стајали Немци, љотићевци, недићевци и четници, ударали су нас кундацима и дршкама револвера. Саслушали су нас Немци. Углавном су узимали генералије, питали ко је наш политички комесар, кад смо ступили у одред и после свршеног таквог саслушања испред имена ударали крст. Питали су нас да ли знамо шта то значи, а истовремено одговарали да то значи смрт. На саслушању су нас песничили и ударали чизмама у стомак и где су стигли. Док смо били у затвору, једном нас је посетио и онај војвода, званни Каменица, и рекао: „Како сте? Не бојте се, и ја сам са вама!"

Ја сам успео са једним другом једне вечери, када ту није било стражара, да се попнем на таван, затим да се завучем на кров и одозго да се спустим низ олук. Побеглао сам преко неких башта, па преко једнога пута поред караула и стражара и провукао сам се кроз жице, којима је опасан ЧРтав град. Први пут сам наишао на другове у селу Лесковици. Ту сам већ дао свој први исказ.

Један од најлепших дана у Ужицу био нам је 7. новембар. За тај дан изашао је свечани број „Борбе" на 16 страна. Понесли би се тим бројем пре рата и београдски листови што се технике тиче, а већ садржај! Ради честих појава авиона пренели смо штампарију у станове Народне банке у правцу Бајиине Баште, на два километра од града. Довукли смо један тигл, доста хартије и слова из Чачка, тако да је посао добро одмицао.

Прослава 7. новембра имала је силног утицаја на морал наших трупа. Сумрак се спуштао, на Главном штабу лепршала се застава, а црвене сијалице бацале су на далеко лик црвене звезде. Батаљони су марширали чврстим кораком једни за другим. На трибини, на пијаци, сви — Стари и остали. Друг Јовановић Брандоња и Вукола Дабић на коњима подносе рапорт, врше смотру и свечаност отпочиње. Говори Лола — одлично. Излазе ми пред очи Ђуро Стругар, Влада Витасовић, Јоца Јовановић. Они леже мртви. С њима толико много других другова. А ми прослављамо велики Октобар. Марширају батаљони. Колико ће другова пасти данас, сутра. Крваво плаћамо слободу. Зато ћемо је знати чувати. Лепо је говорио Мирко Томић у име народа неослобођене територије. Тако се завршио 7. новембар.

Живот се наставља истим брзим темпом: недовољни су дан и ноћ. Срео сам многе другове из Беотрада, али ми нико није знао да каже шта је са Олгом и мамом. Сваки дан бих морао да идем

из хотела „Палас“ узбрдо. После би ми раљена нога отекла. Зато ми је Стари дозволио да се преселим у Банку. Ту сам проводио цео дан, а увече се враћао у хотел. Почео сам да радим у Агит-пропу. Показало се да наши другови не могу још лако да се снађу у новој ситуацији. Из илегалног рада требало је прећи на организовање широких народних маса у устанку против Немаца. Ту је било и запињања. Учили смо. И нико не зна боље неш партизани да се уче на својим грешкама.

Борбе с четницима су се настављале. Наши су заузели Прањане и могли смо их потпуно ликвидирати за дан-два, али је Стари наредио да се то не чини. Иначе Дража Михаиловић је био пред масом прилично разголићен, на бојном пољу такође смо га тукли.

Он је молио преговоре преко капетана Митића. Ми смо их прихватили. Ми смо увек били за јединствену борбу против окупатора. Али Дража је нудио преговоре јер је био потпуно потучен, без војске. И ми смо имали губитака: око 300 рањених. На преговоре су отишли Александар Ранковић — Марко, Лола Рибар и Пера Стамболић. Једва је дошло до коначног текста споразума. Али четници су постигли један део својих циљева. Осакатили су нам прилично јединице, дали су времена Немцима и недићевцима да се припреме, а најважније — одузели су нам иницијативу против Немаца. Да нас није напао Дража, ослободили бисмо и Краљево и држали све друмове до Београда, онемогућили концентрацију непријатеља и тако спасли слободну територију.

Непријатељ се борио свим средствима против нас. Његови шпијуни су дигли у ваздух нашу фабрику орулсја. Фабрика је била смештена у десном тунелу трезору Народне банке. Леви тунел био је одређен за склањање грађана за време напада из ваздуха. Између та два тунела био је попречни тунел, где се налазила силна артиљеријска муниција. Шпијуни су се увукли с пакленом машином у тунел који је служио као склониште за народ и поставргли је уз артиљеријску муницију. То се после утврдило помоћу иравца распрскавања паклеие машине. Уочи експлозије ја сам дошао у Банку и, пошто ме је нога болела, легао сам на једну постељу у великој сали и, да ми не би светлост сметала, ставио сам на лице кожни капут с гуњем Митра Бакића. Тек што сам задремао (било је око два и по) тргла ме експлозија и све се почело да руши око мене. Лежао сам под рушевинама попречног зида. Покушао сам да макнем главу, али ме гомила цигала још јаче притискала, тако да нисам могао да се померим. Десна ми је рука само била слободна — и њом сам млатарао кроз ваздух. Лежао сам жив затрпан. Глава и кичма су ме болеле. Мислио сам на, живе затрпане људе у Београду и питас сам се да ли имам хлеба и колико ћу дана овако моћи издржати. Затрпан сам био доста дуго. Звао сам другове, али нико није долазио. Чуле су се само сталне експлозије. Нисам знао да је експлодирала муниција, већ сам

мислио да нас авиони бомбардују. Десетак метара од мене седео је Ђока Јовановић — Јарац. Зашто ме он не спасава? Одједном сам чуо вику. Неко је копао цигле, бетон. И најзад сам се ослободио. Био је то друг Исо, зуботехничар из Ваљева. Њега је Марко послао да види шта је са мном. Мислили су да сам мртав.

Када сам истрчао напоље експлозија се још непрестано чула. Било је огромно муниције, барута, 12.000 тромблонских бомби. Експлозија је избацила барут који се после запалио тако да је велики део људи из наше страже био опечен. Укупно је погинуло преко 200 лица, од тога 90 лсена и деце који су се налазили у тунелу. Читава једна шихта радника и радница. Ти су се људи херојски држали. Под старом Југославијом правили су 180 пушака на дан, а кад су дошли партизани повећали су производњу на 4501. Један део радника се угушио. Они су били затворени у задњем делу тунела, Нађени су у крајњем углу — у гомили — држећи марамиче и крпе на устима а према њима је седео комесар фабрике, као да им говори. Тако умиру синови радничке класе!

Експлозије су трајале читаву ноћ. Престале су тек кад су улази затрпани. Настрадао је и много грађана у тунелу, који су се склонили од авиона. Највише деце. Један леш је бачен преко Банке на кров једне куће, 50 метара далеко. А после су се гестаповци хвалили да су убили 1.000 комунистичких функционера у трезорима.

Понедељак, 24. новембар

Ужице. — Кренули смо, Пера Стамболлћ, друг Б. и ја на преговоре са дражиновцима у Чачак. Ми смо комисија за испитивање кривице. Њихови представници су капетан Митић, неки руски емигрант и један судија — Пречанин. Четници су дошли неспремни. Као највећи злочин износе да је неки Линдермајер секао сељацима уши. Где и када — нису знали да кажу. Састанак је ишао доста глатко. Четници признају злочин предаје 350 другова Немцима, Косјерић и Мионицу. У овом последњем месту стрељали су 17 наших другарица и 16 другова. Једна је била само рањена па је побегла. Изнели смо је пред четничку господу. Она вели да су међу стрељанима биле и три младе докторке из Београда. Да ли је Олга међу стрељанима?

За „Борбу“ од 27. новембра 1941. написао сам разговор с том девојком:

ТРИДЕСЕТ И ТРИ ДРУГА И ДРУГАРИЦЕ СВИРЕПО УБИЈЕНО КРАЈ БРАЈИЋА

У околини села Брајића стрељано је седамнаест другарица, лекарки и болничарки, као шеснаест другова, махом рањеника. Из те групе се спасла једино радница Лепосава Лукић. Она је ра-

њена у руку и ових дана је стигла у један град на ослобођеној територији. У неvezаном разговору ова девојка каже:

„С друговима и другарицама из Посавског и Космајског одреда били смо упућени на ослобођену територију. Било нас је тридесет и три. Другови су били већином рањеници и лекарски препоручени за болницу.

До Љига смо дошли камионом. Ту нас дочекују четници ватром из пушака. Затим су се извинили објашњавајући да је неспоразум. Пустили су нас да ту одржимо митинг и преноћимо. Затим смо кренули преко Мионице за Горњи Милановац. У Мионицу смо стигли увече. Ту су нам одузели оружје, извршили претрес и иривели равиогорском штабу.

У штабу су нас дочекали непријатељски и грубо. Одмах су нам саопштили да ће девојке пустити, а другове стрељати. Ми смо одбиле да се одвојимо од другова, те су нас све заједно повели за Равну Гору. Пошли смо за Брајиће, често су нас гонили да трчимо. Стално су нас кињили, често ударали кундацима. У Брајићима нас дочекује ађутант Драже Михаиловића и каже:

„Што то гробље водите собом? Што их нисте побили?”

Затим нас одводе у село Теочин. Ту смо преноћили у једној кафани. При том су извршили претрес — отимачину. Скинули су нам све топло одело, обућу, шаторе и одвели нас у село. Мислим да се зове Клаонице. Ту су нас стрпали у једну јаругу са шипражјем — другарице су поседале. Четници су почели да се договарају звиждањем. Једна група иза нас почела је да пуца. На то су и остали припуцали на нас, без икакве претходне припреме.

Многе су другарице певале, држећи се храбро. Ја сам рањена у руку и одмах сам легла. Направила сам се да сам мртва. Када је пао мрак, извукла сам се из јаруге и побегла.

Колико знам у тој групи су биле ове другарице и другови: Вуја Ољача, Олга Јојић, нека Боба, докторка Лоти Ебл, нека докторка Оља, висока плава, затим командант Космајског одреда Тодоровић с другарицом. Остале другове и другарице не знам, јер су били из других одреда.

Позвали смо четнике да дођу у Ужице и виде лешеве измучених из Косјерића. Онај руски емигрант је рекао да су то можда четнички лешеве, али је брзо променио тон. Специјалним возом пошли смо за Ужице. У возу еам дошао у сукоб с Митићем. Говорио је да је Црни човек без речи, да. Игњатовић има право и најзад је рекао тај гардиски официрчић:

— Може Ужице ускоро бити наше!

Одговорио сам му оштро. Пера ме је једва умирио. По доласку сам отишао Старом и реферисао му шта је било. Немци су отпочели офанзиву од Ваљева, Наши су преотели Рудник.

Уторак, 25. новембар

XX

III*

.. -

01110 1СШ1 ИФИПЈПВ) ОД

11ШШ1 С) ПрШШЛИ 1 ј^Шк!

Среда, 26. новембар

Ужице. — Из Љубовије јављају да је једно одељење од 150 Немаца опкољено — 40 убијено, 40 рањено. Остали побегли захваљујући магли. На Буковима надире 2.000 Немаца с артиљеријом.

Четвртак, 27. новембар

Чачак. — Кренули смо дресином за Чачак. Код Трбушана налетео „Хајнкел“. Да нас један железничар није зауставио, дошли бисмо право под његове митраљезе, јер је летео на 50 метара и митраљирао пругу и друм. У Чачку, у штабу, дознали смо да су авиони напали код Прељине воз из Милановца. Бомба убила једног партизана и једног ранила. Док смо чекали четничку комисију, стигла је вест да су Немци заузели Кнић. Из тог правца је ишло 2.000 Немаца и недићеваца с коњицом. Наши су до ногу потукли недићевце пре тога код Вучковице. Сусрели су се у зору по измаглици. Наши отворили паљбу с 10 метара. Од Краљева такође иде 2.000 Немаца с тенковима и авионима. Пробили се прилично дубоко.

Долазе четници с енглеским капетаном Хадсоном. Истражна комисија није стигла, већ главна — за војна и политичка питања. Ту су мајор Радосав Ђурић из опсаде Краљева и мајор Мирко Лалатовић који је подморником стигао из Египта. Из првих речи примећује се да на Равној Гори постоје две струје — једна Недићева, а друга умеренија, Обе су за обрачун с нама — само питање тренутка. То потврђује и мајор Радосав Ђурић, који каже да је од прве групе „осуђеи на смрт“. Тешко се погађамо. Ми смо истражна комисија, а они су главна, А споразумом предвиђено да се прво казне кривци за сукоб, па тек онда да се среде сва остала питања. Четници би хтели обрнуто: да се врате у неке градове, а оно што је било — бриши. Једва се некако споразумесмо. Онај Лалатовић као и ја скаче на сваку реч. Слаб дипломата. Другови су нас држали. Занимљиво је држање Енглезе. Он је питао:

„Енглески генералштаб хоће да зна може ли бити трајан споразум између четника и партизана?/

Чак претурта по торби и вадрг неке радиограме и чита их:

„Енглеска влада шаље поздраве југословенским вођама због постигнутог споразума“.

Даље ми вели да су СССР и Енглеска одржали саветовање поводом сукоба код нас и дали изјаве да „Југославија није интересна свера ни једних ни других“.

Четницима смо саопштили да Немци врше офанзиву са свих страна на слободну територију — правили су се да не знају, (а шта је рекао Митић на првом састанку: „Ужице ће бити нашеГ“) — и да је најхитнија потреба да се територија брани. Стари ми је преко телефона саопштио да тражим од њих да они држе сектор Равне Горе и да је хитно потребно да се команде састану. Четници сдбијају. Никако не иристају на одбрану. Најзад, после неколико

разговора са Старим преко телефона ,приетају да се комисије нађу, сутра, у петак, у Прањанима.

Враћамо се дресином. Аваони су пре тога митраљирали све до Ужице. Хладно. Стижемо без тешкоћа. У нашем штабу озбиљне вести. Немци заузели Љубовију и надиру с обе стране Дрине. Дангић неће да пусти наше на другу обалу да, зауставе Немце, који иду с великим снагама, Код Букова тежак положај. Немци заобишли заседе Ваљеваца. Једна чета Ужичког одреда (рачанска) није могла да их заустави. Од овог гравца ишло је до 4.000 Немаца са тенковима, топовима и авијацијом.

Бевц сматра да се нећемо моћи одржати. Један део штампарije селимо ноћас.

Петак, 28. новембар

Ужице. — Ситуација сасвим критична. Евакуација је ту. Око 11 узбуна,, али авиони не долазе. Селимо штампарију и штампане табакe „Историје“ Дели се летак грађанима да дају све од себе за одбрану града, позивамо децу и жене да се евакуишу из града. Одређен сам за помоћника Митра Бакића за евакуацију. Долазе Пера Посавски и Петар Стамболић с преговора у Прањанима. С њима је и Енглеz. Дошао по радио-станицу. Немци се приближују са свих страна. Наше прве колоне крећу пут Златибора. Ја пратим камион. Нога ми је боље. Могу да навучем гојзерицу. На два дана пре ове трке — засушила ми се рана. Граби камион серпентинама испред Мачката, Једна мина би онеспособила читав друм. Доле у граду стижу све горе вести. Немци се укупчавају из Косјерића Старом у телефонски разговор и поручују: „Све је у реду. Нема опасности, нека се трупе врате у касарне“ Исто тако су издали лажно наређење Дејану Шумадиском.

Чачак је пао. Стижемо на Златибор. Палисад. Газим први снег, размишљам шта нас чека: борбе, планина, зима, глад. Смештамо се у вилу београдског адвоката Аце Павловића. Лежем на неку фотељу. Тако смо провели прву ноћ нашег великог марша ио земљама Југославије.

Субота, 29. новембар

Покрет. — На Златибору смо. Неред. Стварамо гарду и одређујемо Плаву Веру — Дару Павловић да дочекује људе у кафани на друму. Монтирамо радио и штампарију. „Борба“ до подне сложена. Само чекамо на Бевца да је погледа. Савија се „Историја“. Силазим аутом до Чајетине да видим шта има ново. Срећем Митра Бакића и Мирка Томића, Долази један камион и нека куварица вели да је пало Ужице. Хоћемо да хапсимо ту жену. Једна „Уметничка чета“ прави панику. Утом хука авиона. Склањамо се у неке рушевине. Митраљирање. То траје пола сата. (Коњ ми погibe од зрна). Идем натраг пешице. Стижем на Палисад. „Уметничка чета“ је већ тамо!

Мрак. Потврђује се да је пало Ужице. Немци продиру према Златибору. Чекамо. Долази Бевц. Издржао жестоко бомбардова-

ње у Мачкату. С њим је и поп Владо Зечевић. За остале се не зна. Утом долази Мирко Томић. Узбуђен. Вели: стигао је стари интендант Ћосић. Наишли тенкови: осули паљбу на наш Штаб. После избише коњи без јахача. Саветујемо се шта да радимо. Камион одмах да креће. Али шта ћемо са 400 рањеника с Краљевих Вода, који су у току дана пренесени? Како ћемо их склонити и куда? Тајак. Око поноћи долази Милинко Кушић с једном четом. Од другова — ништа. Одједном се појављује Ћидо. Једва главу извукао. Бомба на друм, а он у јарку. Зрна, на пола метра. О друговима ништа не зна. Пошао у сусрет другу Титу, а налетели авиони. Тешка ноћ. Ћутимо као кипови. Свеће догоревају. Кад одједном долазе Стари и Енглеz. Скачемо. Лакше нам је, али где су остали другови?

Ево како се развијала ситуација: наши су код Црнокосе, северно од Ужица, држали положај. Ту су били Златиборски и Први ужички батаљон са поручником Смиљанићем и топом. Добро се држали. Али Немци их заобишли и дошли с источне стране. После се и ова војска повукла. Поручник Смиљанић је око изгубио. Раднички батаљон и Посавци на Кадињачи нападнути са две стране и потучени. Погинуо Андрија Ђуровић командант Радничког батаљона, Ту је пао и учитељ Душан Јерковић командант Ужичког одреда, На Посавце, који су ишли од Вишеграда, налетели немачки тенкови. Погинуо Бора Марковић, политком Посавског одреда, радник из Обреновца. Учитељ Михало Томић из Грбине погинуо на свом топу док је пуцао на тенкове код Мачката. Убили су га из авиона. Остао је загрљивши свој топ. Висок, леп човек, био је командант противавионске одбране у Ужицу. Пера Посавски кренуо с нешто снага, али га је на 7 до 8 километара од Ужица растерала авијација. Тако се сломила одбрана Ужица.

Онда налет авијације на град. Да су авиони мало дуже тукли, тенкови би све живо похватили. Стари и другови Милинко Кушић, Крцун, Дабић, стари Баћо Стејић, (скинуо заставу са Штаба), и Андра Петронијевић, последњи ишли. Немци јурнули тенковима, без задржавања преко моста на Ћетињи, па право златиборским друмом. До очекиване експлозије на мосту није дошло. Неко је мине повadio. За тенковима је јурила моторизована пешадија. Јола Рибар и Драганче Павловић покушали су да минирају друм за Мачкат. Касно. Авиони. Тенкови. Пробој!

Стари је био ту. Њега, Енглеза Хадсона, Вељка Драгићевића и Бошка Чолића жестоко митраљирали. Вељко подигао главу, ирескочио ограду и викнуо: „Ето НемацаГ“ Били су на 150 метара у стрелачком строју. Паљба. (Зрна на 50 сантиметара). Ипак се пробили. На друму је пао Вишић, политком Рачанског батаљона, шест рана. После га заробили. Нестао Жељо Ђурић, секретар ОК. Долази и Марко. Евакуација рањеника тешко иде. Свега осам тешких рањеника. Куда с њима? Црног и Фићу водимо јер не могу да иду сами. Један учитељ, Чеда Милосављевић, политком Рађевског

батаљона, тешко рањен, убија се. У болници писка. Мале деце много. Свиће. Бежанија одмиче. Овог страшног дана примили смо вест да је Тимошенко повратио Ростов.

Недеља, 30. новембар

Покрет! — У току читаве ноћи ишли су наши људи од Палисада ка Санцаку. Није се знао тачан правац. Ми полазимо у 5,30. Имамо да пређемо 27 км до краја друма код Драглице. Аутомобилом се спуштамо преко једне велике увале ка кафани. Једна кола закрчила друм, па силазимо пешице. У Драглици се делимо на три дела. Борци остају овде, цивили у Доброселицу, а рањеници у Сјеништа. Делимо чајево.

Немци су кренули из Мачката у 7. У Чајетини су били у 7,30. Наши поставили слабе страже и немачки тенкови их затекли у кафани. Много их је изгинуло. Неки побегли кроз прозор. Језива слика на Палисаду. Кад су наишли немачки тенкови — око 60 тешких рањеника из једне болнице измилело по ливади, онако без ногу и руку. Немци су их тенковима газили.

Немци су надирали за нама и стигли на 5 км од куће где смо седели. Ћидо је покушао да спасе „Историју“ и штампарију, Рекао је Маријану да их вози даље. Штампарија је скинута у Доброселици, на 5 км од друма. „Историја“ је стигла до краја друма (300 страница је већ било готово у 5.000 примерака).

Кроз кафану је прошло 280 рањеника и 80 бораца. После иодне се појавише „Италијани“. Узбуна. У стрелце! А оно наши рањеници на путу за Сјеништа! Од једних скраћених воловских кола, учинио нам се топ. Радници са партијцима стално преносе пушке од краја друма до кафане — има их око 700 комада.

Предвече је Ћидо пошао, по договору с другом Титом, да са 20 другова изврши дубље извиђање с камионом у правцу Краљевих Вода. И ја сам био међу овом двадесеторицом. Месечина као дан. Мраз. Јављам се у извидницу. Примичем се кућама на Боровој Глави с једним металцем. (Он је погинуо, био је див, носио је 50 кила као од шале). Један младић вели да су Немци били с аутом и камионом. Питали су за комунисте. Било је с њима и недићеваца. Из једне куће однели су четири патке, тегле са слатким и јастуче.

Ћидо иде камионом одмах за нама. Кад му рекох да ће Немци побити и нас у патроли и другове у камиону, он одговори: „Чувам вас, чувам кадрове!“

Наши су људи вредни. Посао завршили како треба. Прошло 12 воловских кола за пренос „Историје“ поред наших стража. Нису стигли коњи из Санцака. Враћајући се с Ћидом кроз шуму — певам! Стари је кренуо. Ми треба да пођемо у шест ујутру. Лежемо у три.

Мирко Томић буди другове у школи на крају друма већ после једног сата — и опет вуци. Тај посао је заиста један од највећих подвига за ова два дана евакуације.